

**ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՅՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ,
ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE,
ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР**

ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 398

DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-185

ՄԵԼԻՆԵ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի հնագիտության,
ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության և
տեքստաբանության բաժնի ավագ լաբորանտ,
ք. Արտաշատ, Հայաստանի Հանրապետություն

Petrosyanmeline90@gmail.com

ORCID: 0009-0000-9540-8567

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել և քննության ենթարկել ռուս բանագիտական տարածքում եղած տեսակետներն ու դրանց հիման վրա սահմանազատել հայ բանագիտական տիրույթի մաս կազմող՝ Արցախի մանկական հեքիաթները:

Հոդվածի նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները՝ տալ դրանց բովանդակային ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները, փորձել հստակեցնել մանկական հեքիաթների սահմանները՝ կենդանապատում հեքիաթները ընդունելով որպես մանկական բանահյուսության մաս:

Արցախյան կենդանապատում հեքիաթների տեսակային բաժանումը կատարել ենք ըստ երեխաների տարիքային առանձնահատկությունների՝ խմբավորելով առավել հասուն՝ 12 - 16 տարեկան ավագ խումբ և 6 – 11 տարեկան միջին տարիքային խումբ:

Ուսումնասիրությունն իրականացվել է վերլուծական, զուգադրական, համեմատական մեթոդներով:

Հետազոտության ընթացքում պարզ է դարձել այն հանգամանքը, որ ժամանակակից աշխարհում ինչպես բանահյուսական մյուս նմուշները, հեքիաթը ևս դադարել է լայնորեն կենցաղավարելուց, սակայն համացանցում, հեռուստատեսությամբ, ինչպես նաև ձայնային գրքերի միջոցով որոշ վերամշակումներ շարունակում են տարածում ունենալ: Ինչը դրականորեն է անդրադառնում ոչ միայն երեխաների վարքային դրսևորումներին, այլև աշխարհայացքի ճիշտ զարգացմանը, ազատ ու անկաշկանդ ինքնաարտահայտմանը: Կենդանապատում հեքիաթները երեխաների կյանքի այն կարևորագույն բաղադրիչներից են, որոնց գործածությունը հստակորեն ձևավորում է առողջ հասարակություն ունենալու նպատակ: Այսպիսով՝ Արցախի կենդանական հեքիաթների ուսումնասիրությունը առանձնակի կարևորություն է ստանում ոչ միայն մշակութային ինքնության պահպանման,

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.07.2025թ., գրախոսվել՝ 06.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

այլև ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման տեսանկյունից՝ հատկապես սերունդների միջև արժեքային կապի ամրապնդման գործընթացում:

Հիմնաբառեր՝ Արցախ, մանկական հեքիաթ, մանկական լսարան, կենդանապատում հեքիաթ, բանահյուսություն, բանագետ, հեքիաթ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հեքիաթը վիպական բանահյուսության հնագույն տեսակներից է: Հայ իրականության մեջ 19-րդ դարի երկրորդ կեսից հիմք է դրվել դրանց գրառման, այնուհետև՝ ուսումնասիրության փուլին: Բանագիտության մեջ կենդանապատում հեքիաթները, որոնք ընդհանուր աղերսներ ունեն առակների հետ, ցարդ առանձին ուսումնասիրության չեն ենթարկվել: Իրականում կենդանապատում հեքիաթները մեծ մասամբ կարող են համապատասխանել մանկական հետաքրքրություններին և միգրացե կարող են ուսումնասիրվել որպես մանկական բանահյուսության տեսակ, քանի որ իրենց բնույթով հետաքրքիր են հատկապես երեխաների համար:

Հայկական և ռուսական նյութի համեմատական քննություն

Այլ է պատկերը ռուս բանագիտական տիրույթում, թեև մինչ օրս չկա հստակ սահմանազատում մանկական հեքիաթների շուրջ, և տարբեր բանագետների կողմից առաջ քաշած տեսությունները դեռևս տարակարծությունների տեղիք են տալիս, սակայն պետք է ընդունել, որ որոշ աշխատանքներ են կատարվել այս ուղղությամբ: Մեծահասակների կողմից փոքրերին պատմվող հեքիաթները Գեորգի Վինոգրադովը մանկական բանահյուսության մաս չի համարել՝ պնդելով, որ երեխաներն ավելի շատ տվյալներ ունեն հեքիաթներ ստեղծելու, քան մեծահասակները (Виноградов 35):

Ի տարբերություն Վինոգրադովի՝ Օլգա Կապիցան երեխաների լսարանի համար նախատեսված հեքիաթները ընդունել է որպես մանկական բանահյուսության մաս և կատարել է հետևյալ բաժանումը. ա) հեքիաթներ, որոնք ստեղծվել են մանկական լսարանի համար, բ) հեքիաթներ, որոնք դարձել են երեխաների սեփականությունը, գ) հեքիաթներ, որոնց փոխանցողը երեխաներն են (Капица 155): Օ. Կապիցան չի ընդունել մանկական իմպրովիզացիոն հեքիաթները՝ պատճառաբանելով, որ դրանք իրենցից չեն կարող գիտական լուրջ արժեք ներկայացնել (Капица 155): Հարցի քննությամբ զբաղվել է Նաև Ալեքսանդր Նիկոֆորովը և եկել այն համոզման, որ մանկական բանահյուսության մաս են կազմում ոչ միայն երեխաների կողմից պատմվող հեքիաթները, այլև մայրիկների, տատիկների և դայակների կողմից ստեղծված հեքիաթները (Никофоров 61 - 62):

Մանկական հեքիաթների ուսումնասիրության փորձ է կատարել Էսֆիր Լիտվինը: Բանագետն իր «Մանկական բանահյուսության հարցի շուրջ» հոդվածում մեծերի կողմից ստեղծված կենդանապատում հեքիաթները համարել է մանկական բանահյուսության անքակտելի մաս՝ գտնելով, որ դրանք խիստ կապված են երեխաների հետաքրքրություններին (Литвин 96): Լիտվինի տեսակետն ընդունելի է համարել Միխայիլ Մելնիկովը՝ սակայն հավելելով, որ կան հեքիաթագետներ, որոնք կենդանապատում հեքիաթները համարում են ընդհանուր բանագիտության մաս՝ նախատեսված մեծահասակների համար՝ չժխտելով փոքրերի միջավայրում դրանց ակտիվ կենցաղավարումը (Мельников 69): Այնուհետև, անդրադառնալով մանկական հեքիաթների տեսակներին՝ Մելնիկովը կատարել է հետևյալ բաժանումը. ա) մեծահասակների կողմից փոքրերի համար նախատեսված հեքիաթներ, բ) երեխաների կողմից կրկնօրինակված հեքիաթներ, գ) մանկական իմպրովիզացիոն հեքիաթներ (Мельников 69):

Ուսումնասիրելով ռուս բանագիտական տիրույթում առկա մանկական հեքիաթների շուրջ եղած տեսակետները՝ մենք համախոս ենք մանկագիր, մանկավարժ Օլգա Կապիցայի տեսությանը, քանի որ գտնում ենք, որ երեխաների կողմից ստեղծված իմպրովիզացիոն հեքիաթներն ոչ այլ ինչ են, քան մեծահասակներից ժառանգած ստեղծագործություններ:

Բանագիտության մեջ սովորաբար հեքիաթներն ըստ բնույթի բաժանվում են երեք մեծ խմբի՝ կենդանապատում, հրաշապատում և իրապատում կամ կենցաղային հեքիաթներ (Հարությունյան 164): Վերոնշյալ բոլոր տեսակներն ունեն մեկ ընդհանրություն, որ կապում է մանկանոցն այս ժանրատեսակին, այն է՝ իրականությունից խույս տալը, փախուստը, երևակայական ու հնարածին աշխարհի հորինելու ցանկությունը. «Իրականությունից փախչելու ձգտումը հոգեբանության դիրքերից մանկականության դրսևորման հիմնական գծերից է: Հավանաբար իրականությունից խույս տալու ձգտումն է, որ հեքիաթն այդքան մոտեցնում է մանկանոցի տարածքին» (Զիվանյան 35): Սակայն պետք է նշել, որ մանկական լսարանին առավել հետաքրքիր են կենդանապատում հեքիաթները, որովհետև կառուցվածքով ու բովանդակությամբ դրանք առավել հոգեհարազատ են երեխաներին: Կենդանապատում հեքիաթներն առանձնանում են պատկերավորման հարուստ միջոցներով, հատկապես՝ անձնավորմամբ: Անձնավորումը ոճական այնպիսի հնարանք է, երբ իրերին, երևույթներին, կենդանիներին վերագրվում են մարդկային հատկանիշներ: Այս իրողությունը հաճախ կապում են մարդկանց հնագույն մտածողության հետ (Եգեկյան 348) : Կենդանիներին օժտելով մարդկային հատկանիշներով՝ երեխաներն առավել հեշտ են ընկալում շրջապատող աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մարդկային փոխհարաբերությունները: Այսօրինակ հեքիաթներում երեխաները հանդիպում են վայրի ու ընտանի կենդանիների տեսակների, ինչն էլ նպաստում է նրանց աշխարհաճանաչողությանը: Վայրի կենդանիներից հիմնականում տարածված են արջը, առյուծը, աղվեսը, գայլը, նապաստակը, բորենին, իսկ ընտանի կենդանիներից՝ կովը, ձին, շունը, ոչխարը, գառը, վայրի թռչուններից՝ արծիվը, ագռավը, աղավնին, ընտանի թռչուններից՝ աքլորը, հավը և այլն: Որոշ կենդանիներ ժողովրդական մտածողության մեջ ունեն խորհրդանշական արժեք, օրինակ՝ առյուծը իշխող է, գայլը՝ բռնի ուժի, արջը՝ միամտության, եղևիկը, գառը՝ մաքրության, շունը՝ հավատարմության մարմնավորում, որոշ կենդանիներ էլ դարձել են պաշտամունքի առարկա, որն էլ փաստում է դրանց հիմքում ընկած հնագույն տոտեմական աշխարհայացքի մասին: «Կենդանիների տոտեմական պաշտամունքը, ըստ այդ աշխարհայացքի, ազգակցական կապ, արյունակցություն էր սահմանում որևէ կենդանու և տվյալ տոհմի միջև: Տոտեմը հովանավորում էր տվյալ տոհմն ու տոհմակիցներին» (Հարությունյան 164): Հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ կարմիր կովը տոտեմ է համարվել: Այն մշտապես հովանավորել է որբ երեխաներին: «Բուսական խեղճերն ու սրբազան յուղը (կաթ, մեղր, մածուն, անմահական ջուր), որ պահվում են ծիսական անոթներում, զուգամիտվում են որբ երեխաներին կերակրող կովակերպ նախամոր եղջյուրների հետ» (Հայրապետյան 229): Հայ ժողովրդական հեքիաթներում կարմիր կովը ոչ միայն սնել ու հովանավորել է որբ երեխաներին, այլև ծանրագույն պահերին դարձել նրանց հրաշագործ օգնականն ու իմաստուն խորհրդատուն: Կենդանիների պաշտամունքը, հավատը նրանց զորության նկատմամբ այնքան խորն է եղել տարբեր ժողովուրդների մոտ, որ դարձել է անուն-ազգանունների հիմք, օրինակ՝ կենդանական ծագմամբ ռուսական անզգանուններից են՝ Վոլկով, Չայցեվ, Օրով, հայկական անուններից են Աղավնի, Կորյուն և այլն: Այս երևույթը բավական լայն տարածում էր գտել նաև արքայական բանահյուսության մեջ. «Արքայական ազգանունների մեծամասնությունը համարվել է որևէ կենդանու հետնորդ» (Зыхба 81):

Կենդանապատում հեքիաթները որպես մանկական բանահյուսության բաղադրիչ

Կենդանապատում հեքիաթների անցումը փոքրերի միջավայր պայմանավորված է մեծերի շրջանում դրանց նկատմամբ հետաքրքրության սպառմամբ: Սակայն միանշանակ պնդել, որ մանկական լսարանին բնորոշ են միայն կենդանապատում հեքիաթները, ճիշտ չէր լինի, քանի որ մանկական հեքիաթացանկում հանդիպում ենք նաև հրաշապատում, մասամբ՝ իրապատում հեքիաթների, որոնք պատմողները միանշանակ մեծահասակներն են. «Երեխաները, ծանոթանալով հրաշապատում հեքիաթներին, կորցնում են իրենց հետաքրքրությունն առավել պարզ ու հասարակ հեքիաթների նկատմամբ» (Мельников 74): Սակայն հրաշապատում և իրապատում հեքիաթներն իրենց բարդ կառուցվածքի ու խրթին բովանդակության պատճառով սահմանափակ կենցաղավարում ունեն փոքրերի միաջավայրում: Դրանց ստեղծողն ու կրողը մեծահասակներն են: Այդ իսկ պատճառով ոչ բոլոր կենդանական հեքիաթներն են մանկական լսարանին ուղղված, կան որոշ կենդանապատում հեքիաթներ, որոնք առավելապես հետաքրքիր են մեծահասակներին կամ տարիքային ավելի բարձր շեմ ունեցող երեխաներին, հիմնականում 13 - ից – 15 - 16 տարեկաններին: Կյանքի այս փուլում երեխաները փորձում են ինքնուրույնության ու հակված են արկածներով կյանքն առավել գունեղ դարձնելուն, ինչը ևս բխում է նրանց տարիքային առանձնահատկություններից: «Ըղվեսին հրսանեքը» հեքիաթը, որի ամբողջ ընթացքը արկածային հետաքրքիր զարգացումների, խորամանկությունների ու փորձությունների հաղթահարմամբ է ուղեկցվում, չի կարող հետաքրքիր չլինել այս տարիքային խմբի երեխաներին: Համաշխարհային բանահյուսության մեջ աղվեսը տրիքստերային կերպար է: Տրիքստերը համաժամանակյա նախակերպար է, որը դառնում է համաշխարհային գրականության բոլոր խաբեբա կերպարների ակունքը (Радин 242-264): Հեքիաթի սյուժեն հետևյալն է. խաբեղով կենդանիներին, թե իբր հարսանիք է գնում, աղվեսը այդպիսով խորամանկորեն բոլորի հախից գալիս է: Տրիքստեր աղվեսի խորամանկության գոհ են դառնում ոչ միայն կենդանիները, այլև մարդիկ ու Աստված. «աղվեսը նստումա յուղուծուն լոխ օտում, խուկզը տյուս օնում կրակեն օնում, Էրում, դուդան բիդի կըլիսիյեր անում, թա Աստված Էս Էլ քու մատաղըտ» (ՀԺՀ, հ. 7 225): Ինչպես տեսնում ենք, աղվեսի խաբեբայությունների շղթան այնքան ամուր ու լաբիրինթային է, որ նույնիսկ Աստված է մոլորվում, այսօրինակ դիպաշարերը խրթին ու անհասկանալի են փոքրերի համար. կամ ամուսնական արարողությունը, որը ևս տարիքային ցածր շեմ ունեցող երեխաների հետաքրքրությունների շրջանակից դուրս է: Սակայն դիտարկել աղվեսին միայն որպես տրիքստեր՝ ճիշտ չէր լինի, քանի որ հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ աղվեսը չարի և բարու հակադրամիասնություն է: Որոշ հեքիաթներում աղվեսը հրաշագործ օգնական է, փորձությունների հաղթահարման իմաստուն խորհրդատու: Օրինակ՝ «Աղվեսը» հեքիաթում այն ոչ միայն բարի ու սրտացավ խորհրդատու է, այլև փրկիչ: Հեքիաթի ողջ ընթացքում աղվեսը թագավորազնի համար կատարում է օգնականի դեր, իսկ հեքիաթի վերջում ծուղակի մեջ հայտնված արքայորդու փրկությունը վստահվում է հենց աղվեսին (ՀԺՀ, հ. 5 72): Վերոնշյալ հեքիաթը նույնպես պատկանում է առավել հասուն տարիքային շեմ ունեցողներին, քանի որ հեքիաթի ողջ ընթացքում փորձությունների բարդ ուղին լարված է պահում ունկնդրին, իսկ երեխաների համար այդպիսի գերլարումները անբնական են թվում: Ժողովրդական հավատալիքներում ևս աղվեսի շուրջ որոշակի ծիսահմայական առասպելների մնացուկներ են պահպանվել: Օրինակ՝ Վարանդայում ճանապարհին աղվեսին հանդիպելը հաջողության նշան էր համարվում (Լալայան 270): Սակայն պետք է պնդել, որ բանագիտական ողջ տիրույթում միայն կենդանապատում հեքիաթներում է լիովին բացահայտվում աղվեսի կերպարի դրական ու բացասական բոլոր կողմերը. «Աղվեսի կերպարն առավել ցայտուն է

դրսևորվում կենդանապատում հեքիաթներում: Այստեղ աղվեսն աչքի է ընկնում բացառիկ, կարելի է ասել՝ անսանձ խորամանկությամբ և հնարագիտությամբ» (Костюхин 39-44): Սակայն միշտ չէ, որ աղվեսը հաղթած է դուրս գալիս, երբեմն առավել խեղճ ու համեստ թվացող կենդանիները կարողանում են իրավիճակային ճիշտ լուծումներ գտնել ու աղվեսի հախից գալ: Կարծում ենք, որ այսօրինակ հեքիաթներն իրենց բովանդակությամբ ու կառուցվածքով նախատեսված են մանկական լսարանի՝ մասնավորապես 6–7–ից մինչև 10-11 տարեկան երեխաների համար, որոնք կրտսեր դպրոցական տարիքային շրջաբաժանի մեջ են ընդգրկվում, և քանի որ այս տարիքի երեխաների աշխարհայացքը նոր է ձևավորվում, ապա անչափ կարևորվում է հեքիաթի ուսուցողական ու բարոյախրատական դերը երեխաների կյանքում: Հենց այդպիսին է «Վերցակեն շեն քցիլը» հեքիաթը: Հեքիաթի սյուժեն հետևյալն է՝ շունն ու աքլորը, հեռանալով իրենց տիրոջից, որոշում են ուրիշ վայրում գյուղ կառուցել և այնտեղ խաղաղ ապրել: Ճանապարհին մուլն ընկնում է, և նրանք ստիպված որոշում են գիշերել անտառում: Գիշերվա կեսին աղվեսն աքլորի ձայնը լսելուն պես ուրախանում է՝ մտածելով, որ կեր ունի: Աղվեսը աքլորին առաջարկում է գիշերել իր մոտ, սակայն աքլորը մերժում է՝ ասելով, որ իր ընկերն էլ պիտի համաձայնի: Աղվեսը կարծում է, որ աքլորի ընկերը հավ պիտի լինի, և ագահաբար մոտենում է թփին. այդ պահին շունը հարձակվում է, և ձախողված աղվեսը, լեղապատառ փախչելով, գոռում է. «Ըստեղեք վեր տուր շեն քըցիք, վեշ մինըն էտ շենումը կենալ չի» (ՀԺՀ, հ.7, 219): Այս հեքիաթը միջազգային ATU 62 թվահամարի հեքիաթ է, որն ունի 9 տարբերակ, որից 3 –ը՝ «Վերցակեն շեն քցիլը», «Վերցակ նան շունը» (Գրիգորյան-Սպանդարյան 477), «Ըստեղ շեն չի տեռնալ» (ՆԱԲ 69-70) արցախյան տարբերակներ են: Վերոնշյալ 3 տարբերակներում էլ աղվեսը լեղապատառ փախչում է, այդպիսով տեսնում ենք պարտված ու ծաղրի մատնված աղվեսին՝ ի տարբերություն այլ հեքիաթների, որտեղ տրիքստեր աղվեսը միշտ հաղթում ու խաբեությամբ հասնում է իր նենգ նպատակներին՝ անտեսելով ու ոտնահարելով ուրիշների իրավունքը: Նմանատիպ մեկ այլ հեքիաթում՝ «Ծօրուն պիճը մին տեղ չիսիլ», ջորին, հասկանալով արջի ու աղվեսի՝ իրեն ուտելու մտադրությունը, կարողանում է ճիշտ կողմնորոշվել և իրենից ֆիզիկապես ուժեղ այդ երկու գիշատիչներին պատժել: Երբ հարցնում են ջորու տարիքը, ջորին ասում է, որ հայրն իր ծնվելու օրը պայտի տակ գրել է տարիքը, թող մոտենան ու կարդան: Աղվեսը պատճառաբանում է, որ կարդալ չգիտի, իսկ արջի մոտենալուն պես ջորին հարվածում է, աղվեսը, տեսնելով գլխին գալիքը, լեղապատառ փախչելով՝ ասում է. «Էն սարեն կըլիսեն իմ հարա թաղած, քիսամում կերեզմանը օրինեն, վեր ինձ կըրթիցրալ չի, թա չէ՝ ես էլ արչին օրը կընգիմ»: Այս հեքիաթը միջազգային ATU 80 A թվահամարի ներքո է, և հայ հեքիաթային ժառանգության մեջ ունի 9 տարբերակ: Այսօրինակ հեքիաթները վկայում են երեխաների միջավայրում դրանց ունեցած լուրջ ներգործությունը՝ երեխաներին սովորեցնելով հնարամտություն և անելանելի թվացող իրավիճակներում ճկուն մտքի միջոցով հաղթանակի հասնելու կամք: Երեխաների հոգեբանական ճիշտ մոդելի կառուցման գործում հեքիաթների ունեցած ներգործությունն աներկբա է և ընդհանրական՝ աշխարհի տարբեր ժողովուրդների մոտ (Barbara, Wheatley 70): Ժամանակի ընթացքում ժողովրդական հեքիաթները նրբանկատորեն ներառում են բնավորության այնպիսի գծեր ինչպիսիք են՝ վստահությունը, խիզախությունը, հոգատարությունը, հնարամտությունը, վճռականությունը և համբերատարությունը: Ինչպես տեսնում ենք, կենդանապատում հեքիաթներում ֆիզիկապես թույլ կենդանիների հաղթանակն առավել ուժեղների նկատմամբ երեխաներին գրավում ու ոգևորում է: Ժողովուրդը նմանատիպ հեքիաթներով երեխաների մեջ սերմանում է չարի նկատմամբ ատելություն, անհանդուրժողականություն ու երգիծանքի ողջ ուժով ծաղրի ենթարկում նրանց: Նմանատիպ հեքիաթներում հաղթելու գրավականը ոչ թե ուժն է, այլ խելքը, ուշիմությունը և հնարամտությունը: Միջազգային ATU 51 թվահամարին պատկանող

«Անյուծին բաժինը» հեքիաթը, որի 3 տարբերակներից 2-ը՝ «Կյուլին աշկերը» (Գրիգորյան-Սպանդարյան 323-324) և «Օղտեն բոյը» (Առաքելյան, Ղահրամանյան 82) Արցախից գրառված հեքիաթներ են: Այսօրինակ հեքիաթների միջոցով երեխաները մանկաշխարհ են տեղափոխում կենդանական աշխարհում իշխող ճկունությունն ու հնարամտությունը: Բացի աղվեսի կերպարից՝ կենդանական հեքիաթներում բավականին լուրջ դեր ունի շունը: Հայ ժողովրդական պատկերացումներում շանը միշտ վերագրվել է հավատարմության, ազնվության, երբեմն նաև՝ գերբնական հատկանիշներ. «Մոգական ուժի շնորհիվ շունը հմայական, չարխափան ու բարեբեր զանազան գործառույթներ է ստացել, որոնք վերաբերում են նաև նրա տարբեր մասերին՝ մազերին, ոսկորներին, արյանը, նույնիսկ՝ անվանն ու ձայնին» (Իսրայելյան 469): Շան և գայլի հակադրությունը խորհրդանշում է ժուժկալության և հավատարմության հակադրությունը որկրամոլությանն ու դավաճանությանը: Հայ ժողովրդական հեքիաթների 7-րդ հատորում ընդգրկված «Շունն նաև կյուլը» հեքիաթում շունը, երկար ժամանակ սոված մնալով, գայլի հետ պայմանավորվում է մտնել գոմ և հոշոտել գառներին, սակայն, տիրոջ կողմից ստանալով իր բաժինը, դրժում է գայլի հետ կապած ուխտը՝ ասելով. «Կորի, դրադ քաշվի, թա չէ քեզ մուրթքիան կանես» (ՀԺՀ, հ.7 214): Շան և գայլի հակադրությունը խորհրդանշում է ժուժկալության և հավատարմության հակադրությունը որկրամոլությանն ու դավաճանությանը: Հայ ժողովրդական հեքիաթներում, մասնավորապես՝ արցախյան հեքիաթներում, գայլը բռնի ուժի մարմնավորում է: Երեխաները գայլի կերպարը դիտում են որպես չարի մարմնացում: Սակայն որոշ հավատալիքներում նկատվում են գայլի պաշտամունքի դրսևորումներ. «Ժողովուրդը զանազան պատմություններ է հյուսել գայլի մարմնի մասերի շուրջը՝ հմայական ուժով օժտելով դրանցից յուրաքանչյուրին» (Սահակյան 459): Գայլի պաշտամունքային ձևերին հանդիպում ենք նաև այլ ժողովուրդների մոտ: Օրինակ՝ արբազները հպումը գայլի մորթուն համարում էին հաջողության գրավական ամբողջ օրվա համար, (Чырси 136) կամ գայլի ատամը կրում էին իրենց վրա որպես թախսման (Чырси 32): Այսօրինակ հեքիաթներում, ինչպես տեսնում ենք, շեշտը դրված է ճիշտ դաստիարակության, բարոյականության, արդար ապրելաձևի վրա: Մանուկների՝ նոր ձևավորվող աշխարհայացքում մարդն ու բնությունը շաղկապված են իրար, և շրջակա միջավայրի յուրաքանչյուր բացահայտում հետաքրքիր նորույթ է նրանց համար և, որ ամենակարևորն է, գլխավոր գործառույթն ուղղված է նոր ձևավորվող աշխարհայացքի անադարտությանը: Վերոնշյալ հեքիաթների լայն տարածվածությունը արցախյան կենսատարածքում վկայում է արցախցու անհանդուրժողականությունը կեղծիքի, ստի ու չարի նկատմամբ: Այս բարոյական հատկանիշների ձևավորմանը նպաստել են նաև երկրի աշխարհագրական դիրքն ու բնակլիմայական պայմանները: Լեռնցուն բնորոշ ազվությունն ու հաստակողությունը առկա են այս հեքիաթներից յուրաքանչյուրի ենթատեքստում, ինչն էլ ավելի ակնառու է դարձնում արցախցու բարոյական արժեհամակարգի կայունությունը:

Պատահական չէ, որ հեքիաթներում կենդանիների դերը կարևոր է, դրա ապացույցը բազմաթիվ հոգեթերապևտիկ հեքիաթներն են, որոնք, ստեղծվելով հոգեբանների կողմից, նպատակ են հետապնդում ծնողին, մոտ հարազատին կորցրած կամ որևէ այլ հոգեբանական ծանր իրավիճակում հայտնված երեխային կենդանու օգնությամբ մեղմել ցավը: Այդպիսի հետազոտություններից է Ռազիդա Տկաչի «Մանկական խնդիրների հեքիաթաթերապիա» գիրքը, որտեղ առավել ուշագրավ է «Կորուստների հեքիաթաթերապիա» բաժինը, քանի որ երեխաների ծանր ապրումները հաղթահարվում են տարբեր կենդանիների օգնությամբ՝ մի դեպքում եղևիկ, մյուս դեպքում գորտ [Տկաչ 104]: Այս հեքիաթները ևս տարիքային սահմանափակում ունեն, նախատեսված են մինչև 10 տարեկան երեխաների համար: Ինչը ևս մեկ անգամ փաստում է տարիքային առանձնահատկությունների կարևորությունը հեքիաթների ընկալման հարցում:

Բանահյուսական որոշ ժանրեր խիստ փոխկապակցված են: Ժողովրդական մտածողության մեջ հայտնի որոշ երևույթներ կարող են արտահայտվել և՛ առած-ասացվածքով, և՛ հեքիաթով, և՛ օրորոցայինով: Արցախում տարածված «ագռավեն ճոռը ուրան մօրը հետե ամենաղաշանգըն ա» ասացվածքի տրամանությամբ է ստեղծված «Որսորդն ու կաքավը» հեքիաթը: Կաքավը խնդրում է որսորդին, որ իր ձագին չսպանի, որսորդը համաձայնվում է՝ հարցնելով, թե ինչպեսի տեսք ունի ձագուկը, կաքավը գովում է, թե ամենանախշունն ու ամենագեղեցիկն է: Սակայն երեկոյան տեսնելով որսորդին՝ նեղացած ասում է, թե ինչու չպահեց իր խոստումը՝ սպանելով ձագուկին: Որսորդը զարմացած պատասխանում է. «Ես քու ճոռետ Նի չում եկալ, Ես դուշը եշի տես, քու ասած նախշունը չի, մոխռանգյա» (ՀԺՀ, հ., 6, 455): Այսպիսով՝ երեխաների համար բացահայտվում է այն պարզ ճշմարտությունը, որ մայրական սերն անսահման է¹, այս առումով հայ դասական գրականության մեջ և յուրօրինակ. նույնիսկ ամենատգեղ ձագուկն իր ծնողի համար վերերկրային գեղեցկություն ունի: Ընդհանուր բանահյուսության մեջ բավականին դժվար է գտնել տիպիկ մանկական հեքիաթներ, քանի որ բանահավաքների կողմից երբեք չի առանձնացվել այս տեսակը. «ի սկզբանե ժողովրդական հեքիաթն ամենևին էլ նախատեսված չի եղել մանուկ ունկնդրի կամ ընթերցողի համար» (Զիվանյան 35): Սակայն մի շարք բնութագրիչ հատկանիշներ հուշում են հեքիաթի մանկական լինելու մասին, դրանք են՝ երկխոսությունները, որոնք հիմք են հանդիսանում գործողությունների հետագա զարգացման համար, կրկնությունները, երգային հատվածները, հանգավորումը, մշտապես ընթացող պայքարը թե՛ վայրի կենդանիների և թե՛ ընտանի կենդանիների միջև: Սակայն այս հանապազօրյա գոյության պայքարը բացակայում է ընտանի կենդանիների մեջ՝ դրանով ապացուցելով, որ արտաքին մարտահրավերները հաղթահարվում են միասնականությամբ և ընկերասիրությամբ, այդպիսով երեխաների մեջ սերմանելով ամուր կամք, հավատարմություն և նվիրվածություն:

Մանկական հեքիաթներ այսօր չեն ստեղծվում, եղածներն էլ սահմանափակ կիրառություն ունեն՝ պայմանավորված հարափոխ աշխարհի սրընթաց զարգացման հետ: Ինչպես նկատում է լեզվաբան Արմեն Սարգսյանը. «Հեքիաթները, կապված հասարակական և տնտեսական պայմանների փոփոխության հետ, զարգացման հեռանկարներ չունեն և աստիճանաբար մոռացության են մատնվում» (Սարգսյան 18): Սակայն պետք է խիստ կարևորել հեքիաթների արժեքայնությունը երեխաների կյանքում և փորձել ամեն գնով պահպանել դրանց գործածությունը, քանի որ հեքիաթները զարգացնում են ոչ միայն կարդալու, գրելու, վերապատմելու հմտությունները, այլև վաղ մանկությունից սեր, հարգանք ու նվիրվածություն են առաջացնում երեխաների մեջ մարդկանց ու արժեքների նկատմամբ:

Եզրակացություններ

Ուսումնասիրելով բանագիտական տիրույթում մանկական հեքիաթների շուրջ եղած տեսակետները՝ եկել ենք այն համոզման, որ երեխաները չեն կարող ինքնուրույն ստեղծել հեքիաթներ: Դրանք ստեղծվել են մեծահասակների կողմից, սակայն, ժամանակի ընթացքում կորցնելով իրենց հետաքրքրությունը, անցել են փոքրերի կենսատարածք. փաստորեն, երեխաները ոչ թե հեղինակներն են, այլ կրողները:

Զննության ենթարկելով Արցախի մանկական հեքիաթների բովանդակային ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները՝ գտնում ենք, որ երեխաներին առավել հոգեհարազատ են կենդանապատում հեքիաթները՝ միաժամանակ չժխտելով հրաշապատում, իրապատում ու կենցաղային հեքիաթների դերը երեխաների

¹ Այս առումով հայ դասական գրականության մեջ խիստ բնորոշ է Հովհ. Թումանյանի «Մայրը» պատմվածքը:

կյանքում, սակայն կենդանապատում հեքիաթները, ունենալով առնչակցական լուրջ կապեր առաքների հետ, երեխաների համար հետաքրքրություն են առաջացնում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գրիգորյան-Սպանդարյան, Մարգարիտ. *Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը*. Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, էջ 347:
2. Առաքելյան, Միքայել. *Ղահրամանյան, Ռոբերտ. Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունից*. Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1978, էջ 223:
3. Իսրայելյան, Աստղիկ. «Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում». *Շուկր բարեբեր հմայությունում*, Հայ ժողովրդական մշակույթ 16, Երևան, 2014, էջ 469:
4. Լալայան, Երվանդ. *Վարանդա*. Բ գիրք, Թիֆլիս, Ազգագրական հանդես, 1897, էջ 244:
5. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. հ. 15, Երևան ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, 1983, էջ 192:
6. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 5. Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1966, էջ 778:
7. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 6. Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1973, էջ 759:
8. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 7. Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1979, էջ 767:
9. Հայրապետյան Թամար. «Կարմիր կովի մոտիվը հայոց հրաշապատում հեքիաթներում». *Պատմաբանասիրական հանդես*, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2010, էջ 228-241:
10. Հարությունյան, Լևոն. *Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսության*. Երևան, 1991, էջ 400:
11. Հարությունյան, Սարգիս. *Բանագիտական ակնարկներ*. Երևան, «Գիտություն» հրատ, 2010, էջ 262:
12. Զիվանյան, Ավարդ. *Երկնքից ընկավ երեք խնձոր, հրաշապատում հեքիաթը որպես արքիտեքստ*. Երևան, «Չանգակ» հրատ., 2008, էջ 86:
13. Սահակյան Լիլիթ. *Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում // Գալը հին հավատալիքներում և ծեսերում*. Հայ ժողովրդական մշակույթ 16, Երևան, 2014, էջ 469:
14. Սարգսյան, Արմեն. *Արցախի բանահյուսությունը*. Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2015, էջ 748:
15. Տկաչ, Ռազիդա. *Մանկական խնդիրների հեքիաթաթերապիա*. Մոսկվա, «Խոսք» հրատ., 2008, էջ 118:
16. Виноградов, Георгий. *Детский фольклор и быт*. Иркутск, Национальная электронная библиотека, 1925, стр. 83.
17. Зухба, Сергей. *Абхазская народная сказка*. Тбилиси, Мецниереба, 1970, стр. 255.
18. Капица, Ольга. *Детский фольклор*. Ленинград, Прибой, 1928, стр. 224.
19. Костюхин, Евгений. *Типы и формы животного эпоса*. Москва, Наука, 1987, стр. 271.
20. Литвин, Эсфирь. *К вопросу о детском фольклоре*. Москва, ГПИБ, 1958, стр. 102.
21. Мельников, Михаил, *Русский детский фольклор*, Москва, Просвещение, 1987, стр. 239.
22. Никифоров, Александр. *Народная детская сказка драматического жанра*. Сб. «Сказочная комиссия в 1927г.», Ленинград, 1928, стр. 63.

23. Радин, Пол, *Трикстер, Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К. Г. Юнга и К. К. Кереньи*, Евразия, 1999, стр. 286.
24. Чурсин, Григорий. *Материалы по этнографии Абхазии*. Сухуми, Абхазское государственное издательство, 1959, стр. 265.
25. Чурсин, Григорий. *Амулеты и талисманы кавказских народов*. Ассоциация Северо- Кавказских горских краеведческих организаций, 1929, стр. 46.
26. Wheatley, Barbara C., Ed., 2020, Empowering Children's liter's literature for Str e for Stressful Times. Virginia English Journal, vol. 70 (2).

WORK CITED

1. Arakelyan Mikael, Ghahramanyan Robert, Nmushner Lernayin Karabakhi banahyusutyunic, [Samples of Nagorno-Karabakh Folklore], Yerevan, Hayastan hrat., 1978, 223 ej (in Armenian)
2. Chursin Grigoriy, Amulety i talismany kavkazskikh narodov, [Amulets and Charms of the Peoples of the Caucasus], Assotsiatsiya Severo-Kavkazskikh gorskikh kraevedcheskikh organizatsiy, 1929, 46 s. (in Russian)
3. Chursin Grigoriy, Materialy po etnografii Abkhazii, [Materials on the Ethnography of Abkhazia], Sukhum, Abkhazskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1959, 265 s. (in Russian)
4. Grigoryan-Spandaryan Margarit, Lernayin Karabakhi banahyusutyun [Folklore of Nagorno-Karabakh], Yerevan, HSSH GA hrat., 1970, 347 ej.(in Armenian)
5. Harutyunyan Levon, Nmushner Lernayin Karabakhi banahyusutyunic, [Samples of Nagorno-Karabakh Folklore], Yerevan, 1991, 400 ej. (in Armenian)
6. Harutyunyan Sarkis, Banagitakan aknarkner, [Folkloristic Notes], Yerevan, Gitutyun hrat., 2010, 262 ej. (in Armenian)
7. Hay azgagrutyun yev banahyusutyun, [Armenian Ethnography and Folklore], hator 15, Yerevan, HSSR GA hrat., 1983, 192 ej. (in Armenian)
8. Hay zhoghovrdakan heqyatner, [Armenian Folk Tales], hator 5, Yerevan, HSSR GA hrat., 1966, 778 ej.(in Armenian)
9. Hay zhoghovrdakan heqyatner, [Armenian Folk Tales], hator 6, Yerevan, HSSR GA hrat., 1973, 759 ej.(in Armenian)
10. Hay zhoghovrdakan heqyatner, Armenian Folk Tales), hator 7, Yerevan, HSSR GA hrat., 1979, 767 ej. (in Armenian)
11. Hayrapetyan Tamar, Karmir kovi motivy hayots hrashapatum heqyatnerum, [The Motif of the Red Cow in Armenian FairyTales], Patmabanasirakan Handes, Yerevan, Gitutyun hrat., 2010, ej. 228-241(in Armenian)
12. Israyelyan Astghik, Avandakany yev ardiakany hayots mshakuytum, [The Traditional and the Modern in Armenian Culture] // Shuny bareber hmayutyunum, [The Dog in Fertility Charms], Hay zhoghovrdakan mshakuytum, hator 16, Yerevan, 2014, 469 ej. (in Armenian)
13. Jivanyan Alvard, Yerknqic ynkav yerek khndzor, hrashapatum heqyaty vorpes arqiteqst, [Three Apples Fell from Heaven: The Fairy Tale as Archetext], Yerevan, Zangak, 2008, 86 ej. (in Armenian)
14. Kapitsa, Olga, Detskiy folklore, [Children's Folklore], Leningrad, Priboy, 1928, 224 s. (In Russian)
15. Kostyukhin Evgeniy, Tipy i formy zhivotnogo eposa, [Types and Forms of Animal Epic], Moskva, Nauka, 1987, 271 s. (in Russian)
16. Lalayan Yervand, Varanda, B girq, Tiflis, Azgagrakan Handes, 1897, 244 ej. (in Armenian)

17. Litvin Esfir, K voprosu o detskom folklоре, [On the Issue of Children's Folklore], Moskva, GPIB, 1958, 102 s. (in Russian)
18. Melnikov, Mikhail, Russkiy detskiy folklор, [Russian Children's Folklore.], Moskva, Prosveshchenie, 1987, 239 s. (in Russian)
19. Nikoforov Aleksandr, Narodnaya detskaya skazka dramaticheskogo zhanra, [The Folk Children's Tale of the Dramatic Genre], sb. "Skazochnaya komissiya v 1927 g.", Leningrad, 1928, 63 s. (in Russian)
20. Radin Pol, Trikster, Issledovanie mifov severoamerikanskikh indeytsev s komentariami, [The Trickster: A Study of North American Myths of Indians with the comments of K. G. Yunga i K. K. Kerenyi, Evraziya], 1999, 286 s (In USA)
21. Sahakyan Lilit, Avandakany yev ardiakany hayots mshakuytum, [The Traditional and the Modern in Armenian Culture] // Galy hin havataliqnerum yev tseserum, [The Rooster in Ancient Beliefs and Rituals]. // Hay zhoghovrdakan mshakuyt, hator 16, Yerevan, 2014, 469 ej. (in Armenian)
22. Sargsyan Armen, Artsakhi banahusutyun, [The Folklore of Artsak], Yerevan, Edit Print, 2015, 748 ej. (in Armenian)
23. Tkach, Razida, Mankakan khndirneri heqyataterapia, [Fairy-Tale Therapy for Children's Problems], Moskva, Khosk hrat., 2008, 118 ej. (in Russian)
24. Vinogradov Georgiy, Detskiy folklор i byt, [Children's Folklore and Everyday Life], Irkutsk, Natsionalnaya elektronaya biblioteka, 1925, 83 s. (in Russian)
25. Zukhba, Sergey, Abkhazskaya narodnaya skazka, [Abkhaz Folk Tale], Tbilisi, Metsniereba, 1970, 255 s. (in Abkhasian)

CHILDREN FOLKTALES OF ARTSAKH

MELINE PETROSYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Archaeology and Ethnography,
Department of Folklore and Textology, Senior Laboratory Assistant,
Artashat, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to study and analyze existing perspectives within Russian folklore studies and, based on them, to define the children's folktales of Artsakh as a part of the Armenian folklore tradition.

It seeks to identify their thematic and structural features and to clarify the boundaries of children's folktales, recognizing animal tales as a part of children's folklore.

The classification of Artsakh animal tales is based on children's age-specific characteristics, dividing them into two groups: older children (ages 12–16) and middle-aged children (ages 6–11).

The article applies analytical, comparative, and contrastive methods.

The study revealed that, similar to other genres of folklore, the fairy tale has largely lost its function in the everyday life of contemporary society. Nevertheless, its adaptations continue to circulate through digital media, television, and audiobooks, exerting a beneficial influence not only on children's behavioral patterns but also on the formation of their worldview and the development of free and uninhibited self-expression. In particular, animal tales represent a significant component of children's cultural experience, the pedagogical value of which contributes to the broader objective of fostering a healthy society.

The study of animal tales from Artsakh gains particular importance not only in preserving cultural identity but also in shaping national consciousness - especially in the process of strengthening the value-based connection between generations.

Keywords: *Artsakh, children's folktale, young audience, animal tale, folklore, folklorist, tale.*

ДЕТСКИЕ СКАЗКИ АРЦАХА

МЕЛИНЕ ПЕТРОСЯН

*старший лаборант отдела фольклора и текстологии
Института археологии и этнографии Национальной Академии наук РА,
г. Арташат, Республика Армения*

Цель статьи — изучить и проанализировать существующие взгляды в рамках российской фольклористики и, опираясь на них, определить детские сказки Арцаха как часть армянской фольклорной традиции.

Статья направлена на выявление их тематических и структурных особенностей, а также на уточнение границ детских сказок, признав при этом сказки о животных частью детского фольклора.

Классификация сказок о животных Арцаха основана на возрастных особенностях детей с разделением их на две группы: старший возраст (12–16 лет) и средний возраст (6–11 лет).

В исследовании были применены аналитический, сравнительный и сопоставительный методы.

В ходе исследования мы пришли к выводу о том, что, как и многие другие фольклорные формы, сказка перестала играть значительную роль в современной повседневной жизни. Однако определённые адаптации сказки продолжают распространяться через интернет, телевидение и аудиокниги. Это оказывает положительное влияние не только на поведение детей, но и на здоровое формирование их мировоззрения.

Это положительно влияет не только на поведенческие проявления детей, но и на правильное формирование их мировоззрения, но и на их свободное и раскрепощённое самовыражение. Таким образом, сказки о животных являются одной из важнейших составляющих жизни детей, использование которых явно способствует формированию здорового общества.

Изучение сказок о животных арцахского фольклора приобретает особую важность не только для сохранения культурной идентичности, но и для формирования национального самосознания, особенно в процессе укрепления ценностной связи между поколениями.

Ключевые слова: *Арцах, детская сказка, детская аудитория, сказка о животных, фольклор, фольклорист, сказка.*